

ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА В КОНТЕКСТІ ВИСВІТЛЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ БОРЬБИ: НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Покровська А. В.

*Аспірантка Національного інституту
стратегічних досліджень при Президентові України*

Стаття присвячена розгляду основних підходів до проблеми забезпечення свободи слова та ЗМІ під час проведення антитерористичних операцій у демократичному суспільстві. Визначені механізми обмеження свободи слова під час висвітлення конфліктних ситуацій з урахуванням вимог національної безпеки; акцентована увага на необхідності співпраці держави та ЗМІ у питанні розробки стандартів при висвітленні антитерористичної діяльності.

Статья посвящена рассмотрению основных подходов к проблеме обеспечения свободы слова и СМИ во время проведения антитеррористических операций в демократическом обществе. Определены механизмы ограничения свободы слова при освещении конфликтных ситуаций с учетом требований национальной безопасности; акцентировано внимание на необходимости сотрудничества государства и СМИ в вопросе разработки стандартов при освещении антитеррористической деятельности.

The article considers the main approaches to the problem of ensuring freedom of speech and the media during antiterrorist operations in a democratic society. Mechanisms of limitations of freedom of speech during media coverage of conflicts are defined taking into account the needs of national security; the need for cooperation between the state and the media in the development of standards of media coverage of antiterrorist activities are also considered.

Ключові слова: тероризм, свобода слова, самоцензура, антитерористичні операції, інформаційна безпека.

Питання свободи ЗМІ та самовираження і мережі Інтернет в контексті антитерористичної боротьби є одним з найбільш суперечливих, про що свідчить невирішеність цієї проблеми як у сфері державної політики, так і в науковому середовищі. Враховуючи, що процес комунікації між терористами, потенційними та реальними жертвами та ключовими цілями терористів (залякування, примус чи пропаганда) носить маніпулятивний характер [1], не дивним є те, що між тероризмом та медіа існує свого роду симбіотичний зв'язок – тероризм дає ЗМІ сенсаційні історії, а ЗМІ поширюють у такий спосіб меседж терористів та створюють атмосферу страху та занепокоєння серед населення. Сьогодні тероризм відіграє, перш за все, пропагандистську роль, головною його задачею виступає маніпуляція суспільною свідомістю, що виражається у вигляді залякування населення, породження паніки та істерії, примушення влади йти на поступки та виконувати певні вимоги терористів. Бурхливий розвиток інформаційних технологій спричиняє зміну методів терористичної боротьби, значно спрощує координацію діяльності терористичних мереж, відкриває нові шляхи нанесення шкоди життєво важливим об'єктам державної інфраструктури. Крім того, переміщення ЗМІ, що з давніх часів слугували для терористів свого роду рупором для пропаганди їх діяльності, у віртуальний простір, який регулювати дуже важко, надає терористам ще більших свобод.

У ліберальному демократичному суспільстві заборонити ЗМІ висвітлювати діяльність терористів неможливо, хоча медіа і допомагають терористам у досягненні їх цілей. Демократія є найкращим полем для тих, хто бажає досягти цілей насильницькими методами, а ЗМІ у демократичних суспільствах часто звинувачують у тому, що вони стають найкращими друзями терористів [2]. Це є як нормативною проблемою, так і суспільною, оскільки цензура підриває довіру населення та грає на руку терористам. Крім того, із поширенням соціальних медіа та мереж, державна цензура стає явищем ще більш суперечливим [3]. Так, наприклад британський дослідник А.Спенсер зазначає про важливість саморегуляції ЗМІ, самоцензури та вироблення стандартів висвітлення тероризму самими демократичними ЗМІ. Для цього можна використовувати техніку фреймінгу, коли певна проблемна тематика висвітлюється певним чином, застосовуються менш агресивні та страхітливі метафори, що зменшує рівень занепокоєності аудиторії [4]. Фреймінг у випадку висвітлення терористичної діяльності базується на типовому пропагандистському протиставленні «свій-чужий», допомагаючи мобілізувати аудиторію проти хай навіть і не чітко визначеного ворога та легітимізувати заходи,

які у демократичному суспільстві можуть становити загрозу громадянським свободам. На думку американського дослідника Г. Сімонса, фреймінг включає у себе створення словника для ЗМІ, який має використовуватись під час висвітлення конфліктів та тероризму; такий словник дозволяє державі контролювати терористичний дискурс у ЗМІ та спрямовувати обговорення проблеми у суспільстві у потрібне русло [5].

Подібні заходи застосовувались під час висвітлення низки антитерористичних операцій. Одним з хрестоматійних прикладів фреймінгу стала інформаційно-ідеологічна кампанія, спрямована на американське населення та світову спільноту під час проведення антитерористичної операції «Свобода Іраку» 2003 року. Так, у зверненнях Дж. Буша до американців підкреслювалося, що в іракському конфлікті США бореться з ворогом, який нехтує правилами ведення війни та мораллю, а головною метою героїчних американських солдат є «допомогти іракцям домогтися єдиної, стабільної та незалежної держави» [6]. Для переконання світової громадськості у необхідності військових дій США використали стратегію емоційного впливу саме через ЗМІ: основний акцент було зроблено на «дemonізації» іракського лідера та його режиму. С. Хусейн зображувався як «кровожерливий тиран», «найжорстокіший диктатор у світі», «учень Сталіна» тощо. Використовувався широкий спектр маніпулятивних прийомів: формування атмосфери страху та загрози повторення жахів 11 вересня 2001 р.; переконання у ймовірності несподіваного використання Іраком ЗМЗ; акцентування на безжалісності С. Хусейна та систематичному невиконанні ним міжнародних зобов'язань; використання кількісних показників, які свідчать про чисельність жертв політики іракського диктаторського керівництва [6]. Під час проведення операції американцями було застосовано модель формування інформаційних потоків, розроблену ще під час війни у Перській затоці у 1990-1991 рр. «Embedded journalism» – таку назву отримала нова форма журналістики: система безпосереднього знаходження американських журналістів у складі фронтових підрозділів та передачі інформації звідти [7]. Американські журналісти отримали вказівки забезпечували прямі репортажі та транслювали переможні дії американських військових по захопленню міст та іракських військовослужбовців, при цьому постійно применшуючи власні втрати, а також стверджували, що ось-ось мають знайти ЗМЗ (якої насправді не було). Під час активної фази війни в Іраку армія Великобританії, головного союзника США по анти-іракській коаліції, давала вказівки вітчизняним ЗМІ, аби ті висловлювались на користь проведення операції [8]. Однак, незважаючи на активний інформаційний вплив на світову спільноту, США не домоглися підтримки інших провідних держав Європи, таких як Німеччина, Франція, а також Росія, які вже на першому етапі інформаційної війни проти Іраку висловили неприйняття дій Америки.

Зрозумілим є те, що медіа не повинні публікувати інформацію, що ставить під загрозу життя людей, не ставати на заваді діяльності держави з попередження тероризму та співпрацювати з нею, не звеличувати терористів опосередковано, не вдаватися до сенсаційності та використовувати стриману термінологію, відмовитись від прямої трансляції терористичних актів та антитерористичних операцій. Цензура необхідна для захисту від розривної інформації, однак цензура має бути не державною, а ініційованою самими ЗМІ. Американський дослідник Р. Боудіш стверджує, що медіа мають займати активну нормотворчу позицію для захисту населення від когнітивної шкоди та терористичної пропаганди. Журналісти мають не лише надавати об'єктивну правдиву та надійну інформацію, а й мінімізувати шкоду від негативної інформації, такий принцип має бути закріплений у кодексах журналістської етики, стандартах провайдерів комунікацій та телевізійного віщання. ЗМІ необхідно уникати риторики залякування, використовувати стримані формулювання [9]. Свобода слова, хоча і є фундаментальним правом, однак, вона не повинна ставити під загрозу життя та гідність людини.

Регулярні дослідження свободи слова проводять правоохоронні та інші міжнародні організації. Так, Організація 19 статі, не заперечуючи необхідність обмеження свободи слова та самовираження у цілях громадського порядку та національної безпеки, неодноразово наголошувала на тому, що, зокрема, британські антитерористичні закони містять занадто широке трактування терористичної діяльності, а такі поняття як «непряме підбурювання» та «звеличування» створюють простір для свавілля правоохоронних органів [10]. Тривогу щодо всеосяжності терміну тероризм та впливу цього на свободу слова висловлює також ООН [11]. Аналізуючи загальносвітові тенденції свободи слова та розвитку медіа у 2015 році, дослідники з ЮНЕСКО дійшли висновку, що за останні роки кількість випадків засудження журналістів за порушення законодавства у сфері національної безпеки, боротьби з тероризмом та екстремізмом значно зросла, навіть незважаючи на удосконалення законодавства у медіа-сфері [12]. ОБСЄ у питаннях свободи ЗМІ при висвітленні терористичної діяльності дотримується позиції, що порозуміння можна досягти шляхом заохочення саморегулювання ЗМІ, що сприятиме повазі етичних стандартів щодо тероризму і запобігатиме надмірне втручання держави. Будь-яке висвітлення тероризму має бути позбавлене оціночних емоційних суджень автора та мінімізувати ефект страху [13].

Російські дослідники мають очікувано більш категоричні погляди на те, наскільки може бути обмежена свобода медіа при висвітленні терористичної діяльності. І. М. Панарін, наприклад, доводить, що влада при проведенні антитерористичних заходів повинна вміло керувати інформаційними потоками, налагодивши конструктивну співпрацю зі ЗМІ, зменшуючи шкоду, що наноситься терористами суспільству. Зокрема, владі необхідно мати низку «заготовок» повідомлень для ЗМІ, обмежувати витік чутливої інформації. ЗМІ мають керуватися етичними кодексами, висвітлювати обмежену кількість фактів коротко та стримано, не поширюючи паніку та страх, уникаючи зображень жорстокості та насилля. Діяльність ЗМІ має знаходитись під контролем спеціального державного органу з інформаційного спротиву терору [14]. Слід зазначити, що в Росії у досить виродженій формі це реалізовано у діяльності «Роскомнадзору».

Не менш радикальні заходи пропонує російський науковець А. А. Робінов. Він наголошує про необхідність надання прав державним органам накладати штрафи на ЗМІ, що розміщують чутливі матеріали про тероризм, запроваджувати зовнішнього цензора, закрити такі видання, прирівнювати їх відповідальність до терористичної. З метою найбільш ефективного контролю ЗМІ в інтересах боротьби з інформаційним тероризмом автор пропонує чітко встановити зони національної юрисдикції в кіберпросторі в контексті Міжнародної конвенції про кіберзлочинність. У разі укладення Єдиної Конвенції про боротьбу з тероризмом, необхідно закріплення в її тексті положень, що відносяться до мотивованого обмеження свободи ЗМІ в інтересах боротьби з тероризмом в інформаційному просторі [15]. Про роль громадянського суспільства у системі протидії інформаційному тероризму та необхідності робити акцент на саморегулюванні ЗМІ мова йде лише у деяких російських дослідженнях [16, 17, 18], що не є дивним.

Більшість українських авторів дотримуються думки, що основоположні права та свободи, зокрема, свобода слова, думки і самовираження, мають залишатися для держави пріоритетом і обмежуватися лише у випадках реальної загрози державній чи громадській безпеці. Так, наприклад, І.В. Галицький наголошує на тому, що для боротьби з поширенням екстремізму в інформаційному віртуальному середовищі необхідною є консолідація зусиль влади та недержавних структур, розвиток міжнародного співробітництва у цій сфері та залучення громадськості до модерації будь-яких вагомих змін. Будь-яке втручання держави у реалізацію особою її права на свободу слова має бути спрямованим лише на захист національної безпеки, громадського спокою та суспільного добробуту, охорону правопорядку чи запобігання злочинам [19].

А. Д. Гулієв, досліджуючи роль ЗМІ у поширенні тероризму та екстремізму, зазначає, що найбільш ефективною формою боротьби з цими явищами є самоцензура, що має підтримуватися усіма гравцями інформаційного поля бою. Автор вважає необхідним формування комплексного антитерористичного комунікаційного середовища, в якому влада, ЗМІ та громадянське суспільство будуть тісно пов'язані діятимуть на рівних. Основою такого співробітництва мають стати взаємна довіра та усвідомлення спільності інтересів цих ключових суб'єктів [20]. Б. Д. Леонов переконаний, що боротися з тероризмом та іншими видами злочинності неможливо, застосовуючи лише репресивні державні заходи, необхідне широке залучення громадськості до запобіжної діяльності. Автор переконаний, що ЗМІ не повинні виступати посередниками між владою і терористами, тим більше не можна надавати останнім ефір, навіть у випадку, коли злочинці обіцяють звільнити частину заручників. Невиконання ЗМІ встановленого законодавством обов'язку не поширювати заборонену інформацію має тягнути за собою відповідальність, передбачену законом. Дослідник також зазначає, що проблема боротьби з тероризмом пов'язана з удосконаленням діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом [21].

На думку, Д. В. Дубова роль ЗМІ у суспільстві як легітимізатора експлуатується терористами, які з джерела повідомлення перетворюються на його адресантів, які підсвідомо сприймаються громадянами як легітимізоване джерело інформації. Надання прямих ефірів терористам, інтерв'ю з ними призводить до планомірної, «неправдивої» легітимізації терористів, що в цілому формує у громадян відчуття «правильності» їх діяльності. Автор зазначає, що суспільство безумовно має бути поінформоване про терористичну діяльність, однак це необхідно робити дуже специфічно та обережно [22]. Держава має розробляти нові правові підходи до взаємодії зі ЗМІ, наприклад, на постійній основі організовуючи круглі столи з представниками влади, ЗМІ, експертного середовища для розробки спільних підходів до висвітлення терористичної діяльності.

Взаємодія ЗМІ та держави у питанні висвітлення екстремізму та терористичних актів має регулюватися шляхом відкритого діалогу та встановлення правових рамок такої взаємодії; відповідні державні органи боротьби з тероризмом та екстремізмом мають дбати про належне пропагандистське забезпечення своєї діяльності. Дотримуючись кодексу журналістської етики, ЗМІ мають підтримувати адекватні заходи влади по боротьбі з тероризмом та злочинним екстремізмом та ізолювати злочинців від доступу до публічності. Разом із тим, відносини ЗМІ і

держави під час висвітлення тероризму і конфліктних ситуацій, як і в інших випадках, ЗМІ не можна розглядати як партнерські, оскільки різниця між їх інтересами та інтересами держави суттєва; мова може йти лише про співробітництво, визначене чіткими правовими рамками. При висвітленні діяльності силових та розвідувальних структур у питаннях боротьби з тероризмом ключовим аспектом має залишатися не їх відкритість, а рівень поінформованості громадян.

Беручи до уваги зазначені вище теоретичні розробки та сучасний стан проблеми висвітлення терористичних і сепаратистських рухів у східних регіонах України, доцільним вбачається вжити ряд заходів, серед яких, зокрема: пошук балансу між інтересами держави та ЗМІ та встановлення довірливих взаємин; розробка пакету програмно-аналітичних документів, у тому числі «методички» з роз'ясненням ситуації на сході України; розробка словника з чітким визначенням термінології, яка має застосовуватись під час висвітлення воєнних дій та терористичних актів (сьогодні, наприклад, різні відомства України говорять «різними мовами»); встановлення домовленостей між армією та ЗМІ щодо роботи в екстремальних ситуаціях (зокрема, ЗМІ мають бути готові до самообмежень у частині надання інформації); розробка меморандуму про співпрацю між ЗМІ та відомствами, задіяними в антитерористичній боротьбі; розробка та прийняття стандартів поведінки ЗМІ в особливих умовах. Крім того, актуальним є також закріплення на законодавчому рівні необхідності співставлення засобами масової інформації власної позиції щодо висвітлення подій на сході України з державною політикою та відповідальності ЗМІ перед суспільством з урахуванням сьогоденних інформаційних викликів, а також питання захисту журналістів від волонтаризму з боку представників органів влади і військових.

Таким чином, проблема свободи слова та відповідальності ЗМІ за сприяння терористичній діяльності є однією з ключових серед сучасних досліджень у даній сфері. Більшість науковців погоджуються з тим, що свобода слова, думки і самовираження, мають залишатися найвищим пріоритетом у демократичних суспільствах і обмежуватись лише для забезпечення національної безпеки, громадського порядку та ліквідації загроз життю громадян. Важливе значення має співпраця держави з недержавним сектором та широкою громадськістю, надання ЗМІ можливості самостійної розробки етичних стандартів при висвітленні терористичної діяльності. Значно складнішою є проблема регулювання мережі Інтернет, що вимагає подальшої наукової розробки раціональних та ефективних шляхів її вирішення.

Література:

1. Weinmann G. The theater of terror: mass media and international terrorism [Електронний ресурс] / G. Weinmann, C. Winn // Longman. – 1992. – Режим доступу до ресурсу: https://books.google.co.uk/books/about/The_theater_of_terror.html?id=WWIIAAAAMAAJ.
2. Cohen-Almagor R. Media Coverage of Acts of Terrorism: Troubling Episodes and Suggested Guidelines [Електронний ресурс] / Raphael Cohen-Almagor // Canadian Journal of Communication, Vol 30, No 3. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/issue/view/112/showToc>.
3. Ross J. Deconstructing the Terrorism – News Media Relationship [Електронний ресурс] / Jeffrey Ross // University of Baltimore - School of Law, Crime Media Culture, Vol. 3, No. 2, pp. 215-225. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2427922.
4. Spencer A. Lessons learnt: Terrorism and the Media [Електронний ресурс] / Alexander Spencer // The Arts and Humanities Research Council. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ahrc.ac.uk/News-and-Events/Publications/Documents/Lessons-Learnt-Terrorism-and-the-Media.pdf>.
5. Simons G. Mass Media and Modern Warfare: Reporting on the Russian War on Terrorism / Greg Simons. – Лондон: Routledge, 2010. – 216 с.
6. Колах В. К. Роль інформаційних операцій та інформаційних воєн у державній політиці США//Стратегічна панорама: Щоквартальний науково-практичний журнал Ради нац. безпеки і оборони України. – К.: Академпрес, 2004. – №1. – 2004. – С. 164-169.
7. Варивода Я.О. Особливості сучасної інформаційної стратегії США під час проведення військових акцій (на прикладі війни проти Іраку 2003 року)//Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: ІМВ, 2004. – Вип. 50, ч. 1 – К., 2004 – С. 136-139.
8. Safdar A. Media conformity to foreign policy: coverage of war on terror by the British press [Електронний ресурс] / A. Safdar, A. Budiman, N. Abdul Hamid // J.R.S.P.. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/306066373_MEDIA_CONFORMITY_TO_FOREIGN_POLICY_COVERAGE_OF_WAR_ON_TERROR_BY_THE_BRITISH_PRESS.

9. Bowdish R. Cry Terror and Let Slip the Media Dogs [Електронний ресурс] / Randall Bowdish // Countering Terrorism and Insurgency in the 21st Century. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/a.pokrovskaya/Downloads/247-1694-1-SP.pdf>.
10. The Impact of UK Anti-Terror Laws on Freedom of Expression [Електронний ресурс] // ARTICLE 19. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.article19.org/data/files/pdfs/analysis/terrorism-submission-to-icj-panel.pdf>.
11. Права человека, терроризм и борьба с терроризмом [Електронний ресурс] // Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Factsheet32ru.pdf>.
12. World Trends in Freedom of Expression and Media Development [Електронний ресурс] // UNESCO Publishing. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002349/234933e.pdf>.
13. Countering Terrorism, Protecting Human Rights [Електронний ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/odihr/29103?download=true>.
14. Панарин И. Н. СМИ и терроризм [Електронний ресурс] / Игорь Николаевич Панарин. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.panarin.com/doc/102/>.
15. Робинов А. А. Ограничения свободы средств массовой информации в интересах борьбы с терроризмом [Електронний ресурс] / Алексей Александрович Робинов // МГИМО. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: <http://lawtheses.com/ogranicheniya-svobody-sredstv-massovoy-informatsii-v-interesah-borby-s->
16. Рекомендации о взаимодействии СМИ, институтов гражданского общества с государственными органами в профилактике терроризма и экстремизма, формах и методах их пропагандистской деятельности. – М., Университетская книга, 2010. – 16 с.
17. Антитеррористическая конвенция средств массовой информации [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://iskran.ru/cd_data/disk2/r1/066.pdf.
18. Методические рекомендации к организации информационного противостояния терроризму и экстремизму в обществе [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://scienceport.ru/files/bro-protiv-ekstr-terr2012.pdf>.
19. Галицький І. В. Екстремізм в соціальних мережах: організаційно-правові заходи протидії [Електронний ресурс] / І. В. Галицький. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://intlwalmanac.net/v4/11.pdf>.
20. Гулієв А. Д. Права человека в условиях борьбы с терроризмом: двойные стандарты [Електронний ресурс] / А. Д. Гулієв // Наука і правоохорона, №2(24). – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://naukaipravoohorona.com/index_htm_files/02_Guliev.pdf.
21. Леонов Б. Д. Запобігання та протидія тероризму: теоретичні підходи [Електронний ресурс] / Б. Д. Леонов // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», №2(6). – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12lbdhttp.pdf>.
22. Дубов Д. В. Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій [Електронний ресурс] / Д. В. Дубов // Політичний менеджмент, № 1. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/handle/123456789/8946>.